

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

BÖYÜKAĞA ƏBDÜLHÜSEYN OĞLU MOLLAYİ

ZƏNCAN ƏDƏBİ MÜHİTİ (XX ƏSR)

5716.01–Azərbaycan ədəbiyyatı

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ-2016

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Vaqif SULTANLI

Rəsmi opponentlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Nizaməddin Şəmsəddin oğlu ŞƏMSİZADƏ

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Elman Hilal oğlu QULİYEV

Aparıcı müəssisə: **AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun Cənubi Azərbaycan
ədəbiyyatı şöbəsi**

Müdafiə «_24_»_06_ 2016-ci il saat «__»-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «__» _____ 2016-cü ildə göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:**

T.H.HÜSEYNOV

TƏDQİQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Zəncan ədəbi mühiti ümumtürk dünyasında yaranan geniş ədəbiyyat aləminin ayrılmaz bir hissəsidir. Bu mühitdə yaşayan ədiblər öz yaradıcılıqları ilə ədəbiyyat, musiqi, incəsənət və mədəniyyət sahəsində, türk xalqının tarixi və mənəvi varlığının formalaşmasında zəngin rola malik olmuşlar. Güney Azərbaycanda yerləşən Xəmsə (Zəncan) əyaləti mənəvi mənada Azərbaycan türkcəsinin qədim tarixi, adət - ənənələri, ədəbiyyatı, insani anlayışı, dünyagörüşü və mədəni köklərindən qidalanır.

Bilindiyi kimi, hər bir xalqın tarixi inkişafı onun mənəvi düşüncələri ilə şərtlənir. Etnosların daxili və xarici inkişafı dialektik proses olaraq, onların hər bir sahədə zirvələrə doğru yönəlmələri ilk dəfə öz daxili dünyalarında geriliyi hiss etmək və inkişaf yolunda bütün bacarıqlardan istifadə etməklə bağlıdır. Azərbaycan xalqı isə bu qaydadan kənarda qalmayaraq, onun vahid mənəviyyatı, şəxsiyyəti və kimliyi bir mədəni çərçivədə, çeşidli lokal etniklərin adət-ənənələri, musiqisi, tarixi, coğrafi mövqeyi və ədəbiyyatına arxalanır. Güney və Quzey Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəni prosesləri XX əsrin son dərəcə mürəkkəb sosial-siyasi reallığında mədəni atmosferdə müxtəlif milli-mədəni hadisələrə məruz qalaraq bu amillərdən asılı olmadan öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Lakin çox təəssüflər olsun ki, Güneydə ana dilində təhsil olmadığına görə bu dildə yazıb-yaratmağa maraq azalmışdır. Bu ölkədə yazılı ədəbiyyat gündən-günə zəifləmiş, artıq dil öz fonetik sistemini, yazı qaydalarını, qrammatik quruluşunu, leksik xüsusiyyətlərini itirərək fars dilinin təsiri altında məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdır.

Bu halda yalnız şifahi ədəbi cərəyanlar müxtəlif ləhcələr vasitəsilə xalqın varlığını əks etdirir. Aydınadır ki, bu vəziyyət Güneydə davam edərsə, türk dili və ədəbiyyatı bu ölkədə hər gün zəifləyəcək və nəticədə yeni nəsil getdikcə özgələşəcəkdir. Bir xalqın və dilin öz kökündən ayrılmasıyla şərtlənən bu proses milyonlarla insanın öz milli mənliliyini itirməsi ilə nəticələnəcək və yaxın gələcəkdə onların obyektiv mədəniyyətini, eləcə də mənəvi varlığını tarixi mövzuya çevirəcəkdir.

Güney ədəbi mühiti Quzeydə, həmçinin Quzey Azərbaycanın incəsənət və mədəniyyəti Güneydə elmi tədqiqatın predmetinə çevrilməmişdir. Halbuki, siyasi əngəllər səbəbindən parçalanan ərazinin bir kökdən olan əhalisinin mənəvi sərhədləri eynidir, buna görə də onların qarşılıqlı mədəni əlaqələrə ehtiyacları var. Ərazinin iki sahilində yaşayan xalqın folkloru, şivələri, şeiri, nəsr, incəsənəti və bütün fikir və düşüncələri bu mənəvi sərvətin hər iki tərəfdə yayılması araşdırılmalıdır. Bu təqdirdə Quzey və Güneydə türk dili və ədəbiyyatının sistemləşdirilməsinə və nəhayət, iki sahilin şifahi və yazı dilinin

yaxınlaşmasına, mədəniyyətimizin bütövlüyünün qorunmasına nail olmaq olar. Bu prosesin gücləndirilməsi və davam etməsi, ictimai- siyasi mövqeyindən asılı olmayaraq, hər bir ziyalı türkün ilk qayəsi olmalıdır.

Əvvəlki onilliklərdə Quzeydə yaranan əsərlərin çoxalması, bir çox tədqiqatçıların ordakı türkcəni dərinlən araşdırması, elmi mərkəzlərin və görkəmli ədəbiyyatşünasların Güney problemlərinə qayğısı faktları olsa da, əsas problemlərin həlli baxımından demək olar ki, yolun başlanğıcındayıq. Vahid xətt, vahid yazı qaydaları, vahid ədəbi dil yaranmadan bu bütöv ailənin içində gündən-günə mənəvi parçalanma prosesinin şahidi olacağıq. İki sahildə yerləşən zonaların ədəbi mühiti və regionda olan mədəni özünəməxsusluqların araşdırılması ədəbiyyatımızın sərhədlərini genişləndirərək, Azərbaycan xalqının mənəvi dünyasını daha da birləşdirəcək və nəhayət, birlik yolunda dönüş nöqtəsi kimi ədəbi birliyin təməlini qoyacaqdır. Dissertasiya işində məqsəd bu istiqamətdə kiçik bir addım atmaqdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan ədəbi mühitinin içərisində yerləşən, xüsusi zənginliyə malik olan və bəzi cəhətlərdə ilkin saflığını qoruyan Zəncan ədəbi mühitinin ayrı-ayrı konkret janrlar üzrə tanındılması və nəticədə Zəncanda yaranan ədəbiyyatın forma və məzmun səviyyələri üzrə regional spesifikasiyasının üzə çıxarılmasıdır. Həmin məqsəd aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- Zəncan ədəbi mühitinin regional spesifikasiyasını şərtləndirən tarixi, sosial-siyasi, iqtisadi, dini və milli amillərin müəyyənləşdirilməsi və ədəbi janrların yaranmasında bu amillərin təsirinin araşdırılması;

- Müasir fars ədəbiyyatında olan axınların - klassik şeir, yeni şeir, sərbəst şeirin öncülləri və onların təsiri altında Zəncan ədəbi mühitində yaranan əsərlərin ümumi şəkildə təqdim edilməsi;

- İran türk şairlərinin təsiri altında yaranan əsərlər haqqında yığcam məlumat verilməsi;

- Güney Azərbaycanda yaranan ədəbi proses kontekstində Zəncan ədəbi mühiti nümunələri, onların bədii xüsusiyyətləri, dil-üslub oxşarlığı və fərqlərinin üzə çıxarılması;

- Zəncan ədəbi mühitində yaranan yazılı dilin xüsusiyyətləri, bu ləhcənin ədəbi şivə ilə fərqləri və yığcam şəkildə bu fərqlərin təhlil obyektinə çevrilməsi;

- Zəncan ədəbi mühitinə məxsus olan bir sıra terminlərə və ibarələrə aydınlıq gətirilməsi;

- Zəncan ədəbi mühitində yaranan və milli ədəbiyyata gətirilən yeniliklər və yeniliklərin başqa ədəbi mühitlərdə, fars ədəbiyyatında təsirinin səciyyəvləndirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi və mövzunun orijinallığı tədqiqatın əsas obyektini təşkil edən Zəncan ədəbi mühitinin ilk dəfə olaraq təhlilə cəlb olunması ilə şərtlənir. Belə ki, Zəncan ədəbi mühiti bu araşdırmadan əvvəl heç bir tədqiqatçı tərəfindən sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Bu tədqiqat işi Zəncan ədəbi mühiti ilə bağlı ilk monoqrafik tədqiqat kimi həyata keçirilir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Zəncan ədəbi mühitində yaranan ədəbi-bədii nümunələrin mövzu və problem baxımından təsnifatı verilmişdir ki, bu da bəhs olunan mühitin aydın ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji mənzərəsini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Xüsusən, Zəncan ədəbi mühitinin bütün yönrlilə dəyərləndirilməsini şərtləndirməkdədir.

Dissertasiya işində mövzu ilə bağlı bir sıra mühüm tədqiqatlara istinad edilmiş, əlyazmaları üzə çıxarılmış, bu isə problemin məzmun və mahiyyətini izləməyə imkan yaratmışdır. Tədqiqatın başlıca elmi yeniliyi problemin orijinallığı, ilk dəfə sistemli və müqayisəli araşdırmaya cəlb olunması ilə bağlıdır. Burada Zəncan ədəbi-mədəni mühiti bütün yönrlilə araşdırılmış, Əhməd Sadiqi, Abdulla Muradi, Huşəng Cəfəri, Abbas Babayi, Hüseyn Munzəvi, Məhəmməd Hidəci və başqa yazarların ədəbi-bədii irsi sosial-kulturoloji və forma-sənətkarlıq baxımından təhlil olunmuşdur.

Dissertasiyada Zəncan ədəbi mühitinin ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərinin yaradıcılıq yolu bu və ya digər problem kontekstində təhlil obyektinə çevrilmiş, onların fərdi üslubunu şərtləndirən amillər ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqatın obyekti. Dissertasiyanın obyektini Zəncan əyalətində yaranan ədəbi-bədii nümunələr təşkil edir. Tədqiqata cəlb olunan ədəbi-bədii və nəzəri materialların çox hissəsi indiyə qədər nəşr olunmadan ayrı-ayrı şəxslərdə və ya arxiv mərkəzlərində əlyazma variantında saxlanılmaqdadır. Bu əsərlər XX əsrə aid olan kitablar, qəzetlər, aşıq sənəti, şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrini ehtiva edir. Tədqiqat işinə aid olan mənbələr Zəncanın tarixi, sosial-siyasi olayları ilə bağlı olan kitablar, qəzet və dərgilərə daxil olan məqalələr və ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji qaynaqlardan ibarətdir.

Mövzunun tədqiqi tarixi. Çağımızadək Zəncan ədəbi mühiti ilə bağlı müstəqil, sistemli tədqiqat işi yazılmamışdır. Lakin əski əlyazmalarda, məcmuələrdə, Güneydə toplanmış ədəbi-tarixi nümunələrdə, oğuznamələrdə, aşıq dastanlarında Zəncan ədəbi mühitindən toplanmış nümunələrə

az-çox rast gəlinməkdədir. İslam inqilabı ərəfəsində Zəncan dialekti, folkloru və ədəbiyyatı ilə qismən, ya da ümumi şəkildə bağlı olaraq bir sıra əsərlər müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılmışdır¹.

Eləcə də inqilabdan sonra bəzi yaradıcılar Zəncana aid olan folklor və ədəbiyyat sahəsində araşdırmalar aparmış və bu tədqiqatların nəticəsində bir sıra dəyərli elmi əsərlər ortaya qoyulmuşdur. Bu tədqiqat əsərlərində Zəncanın müxtəlif bölgələrinin folkloru və ədəbi örnəkləri toplanmış, sonralar yazarlar bu araşdırmalardan bəhrələnmiş, müxtəlif məqalələr, kitablar meydana gətirmiş və öz əsərləri ilə mənəvi həyatımıza vəsiqə qazanmışlar. Zəncan folklor mühitində şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrları və müxtəlif çalarlarına təsadüf edilir. Onlar həm ideya-məzmun, həm də forma-poetik quruluşu etibarilə regional spesifikaya malikdirlər. Bu janrlar arxaik olaraq xalqımızın qədim dini-mifoloji görüşləri, inanclar sistemi və həyata baxış tərzini özündə əks etdirir.²

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Səidrza Bayatın “Zəncan folklor mühiti” adlı dissertasiyası araşdırılan problemin müəyyən istiqamətlərinin öyrənilməsi baxımından maraq doğurur.³

Bundan əlavə, dr.Sabir Əmirov (Nəbioğlu) və prof.Almaz Əliqızınnın Güney Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlarında Zəncan ədəbi mühitində yaşayıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığına da yeri gəldikcə toxunulmuşdur.⁴ Həmçinin Esmira Fuad, Pərvanə Məmmədli, Mahmizər Mehdi-bəyova, Gözəl Ağayeva və digər tədqiqatçıların ayrı-ayrı məqalə və monoqrafik tədqiqatlarında bəhs olunan problemin müəyyən aspektləri əksini tapmışdır.

¹ هیات جواد. تورکترین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش، تهران، "نشر پیکان"، 1369، 426 ص
فرزانه محمد علی. بایاتیلار، ایکینجی چاپ، تهران، "فرزانه"، 1385، 204 ص
جمالی اسدالله. دان اولدوزو، زنجان شاعرلریندن سنجیلمیش اثرلر، زنجان، "نیکان"، 1383، 97 ص
جاوید سلام الله. آذربایجان فولکلوروندان نمونه لر، ایکینجی جیل، تهران، 1385، 287 ص
روحانی محمدرضا. فرهنگ مردم زنجان، زنجان، "نشر مولف"، 1347، 212 ص

² حسنلو حیدر. زنجان بایاتیلاری، چاپ 2، زنجان، "دانش"، 1989، 202 ص
روحانی محمدرضا. فرهنگ مردم زنجان، زنجان، "نشر مولف"، 1347، 212 ص

³ Səidrza Bayat. Zəncan folklore mühiti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı: 2009

⁴ Sabir Əmirov. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1941-1990-cı illər), Bakı: "Elm", 2000; Almaz Əliqızı. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998

Lakin yazılan pərakəndə və systemsiz araşdırmalar nəzərə alınmazsa XX əsr Zəncan ədəbi-mədəni mühiti indiyədək öyrənilməmişdir. Müdafiəyə təqdim olunan dissertasiya işi məhz bu zərurətdən yaranmışdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Dissertasiya işi ədəbi-elmi irsə münasibətdə tarixilik prinsipinə ardıcıl şəkildə riayət olunması əsasında həyata keçirilmiş, bu kontekstdə müqayisəli təhlil metoduna üstünlük verilmişdir. Araşdırmanın yazılmasında müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və bütövlükdə dünya estetik fikrinin nəzəri müddəaları başlıca çıxış nöqtəsi olmuş, analogi tədqiqatların təcrübə və nəticələrindən bəhrələnilmişdir.

Tədqiqatın təcrübə əhəmiyyəti. Dissertasiya işi “XX əsr Zəncan ədəbi mühiti” mövzusunda ilk monoqrafik tədqiqat kimi mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti ilk növbədə onunla müəyyənləşir ki, bu tədqiqat Zəncan ədəbi mühitinin öyrənilməsi sahəsində ilk təcrübədir. Və bu istiqamətdə gələcəkdə yaranan tədqiqat işlərinin bir təməl daşı kimi dəyərləndirilə bilər. Tədqiqatçılar Güneydə yaranan başqa ədəbi mühitləri araşdırarkən bu işin üslubundan faydalanaraq Güney Azərbaycan türkləri arasında vahid ədəbi dil və üslubun varlığına nail olar, bu kontekstdə Quzey Azərbaycanın da ədəbi dilinin zənginləşməsinə zəmin yarada bilərlər.

Bütövlükdə dissertasiya işi təhlil istiqamətləri, nəzəri yanaşma və araşdırma formulları baxımından gələcəkdə bu sahədə aparılacaq tədqiqatlar üçün elmi-nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiya işindən həmçinin ali məktəblərin filologiya fakültələrində ümumi və xüsusi kursların tədrisində yardımçı vəsait kimi istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycanda və ölkə xaricində çap olunan müxtəlif məcmuə, toplu və jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdə, habelə elmi simpozium və konfranslarda oxunmuş məruzə və çıxışlarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

«**Giriş**»də mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, obyekt, nəzəri-praktik əhəmiyyəti, metodoloji əsası, aprobasiyası və s. haqqında qısa, yığcam şəkildə məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın «XX əsr Zəncan ədəbi mühiti: ictimai-siyasi və ədəbi kulturoloji amillər» adlanan I fəslə dörd bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə «*Məşrutə hərəkatının qələbəsindən II dünya savaşının başlanmasına qədər olan dövrdə Güney Azərbaycanda sosial-siyasi durum (1907-1911)*» adlanır. Bu bölmədə mövzu XX yüzilin böyük dəyişikliklər əsri olması həqiqətilə davam etdirilir. İmperiyaların süqutu, yeni ölkələrin yaranması, İranda məşrutə və Rusiyada oktyabr inqilabının baş verməsi, Gülistan və Türkmənçay müqaviləsi əsasında parçalanan Azərbaycanın tikanlı məftillər ilə əlaqələrinin kəsilməsi və s. Azərbaycan xalqının sosial-siyasi və mədəni-ədəbi durumunda böyük dəyişikliklər ortaya qoydu. Bu olaylar nəticəsində Güney-Quzey həyatında çox ağırılı-acılı mərhələ yarandı. İki sahildə yerləşən bir xalqın dili və ədəbiyyatı iki qola ayrılma prosesinə başladı. Dissertasiyada lazımı qədər bu durum açıqlanmış, onun təsiri altında yaranan Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu olan Zəncan ədəbi mühiti işıqlandırılmışdır.

Bəlli olduğu kimi, 1907-ci il Məşrutə inqilabı həm istibdad hakimiyyətinin xarakterini dəyişmiş, həm də çoxmillətli ölkədə milli münasibətlərə yeniliklər gətirmişdir. Məşrutə inqilabını bir çox daxili və xarici amillər ilə səbəbləndirmək olar. XIX əsrin əvvəllərində İranda baş verən acı olaylara görə sosial-siyasi durum gərginləşmiş və əsrin sonlarına doğru, Güney Azərbaycanda imperiализmə və istibdada qarşı mübarizə şiddətlənmişdir. Bu gərginliyin başlanğıc nöqtəsi İranla Rusiya arasında gedən uzun müddətli müharibə hesab olunsa da, Azərbaycan ərazisinin iki hissəyə bölünməsi, Qacar imperiyasının zəifləməsi, Güney iqtisadiyyatının gerilməsi, sosial-siyasi durumun gərginləşməsi, xarici ölkələrin İrana müdaxiləsi, qanunsuzluq, özbaşınalıq və başqa mənfi hadisələr ölkədə dözülməz bir vəziyyət yaratmışdı.

İran-Rusiya savaşından sonra Azərbaycan torpağı iki hissiyə bölündü və ölkə öz müqəddəs ərazisinin bir hissəsini itirdi. Ayrılıqdan sonra, Güneydə yaranan hərtərəfli gerilik, get-gedə güclənmiş, mərkəzi hakimiyyət zəifləmiş və bu şərait ölkədə müstəmləkəçilərin müdaxiləsinə zəmin yaratmışdır. Bu duruma qarşı olan xalq fürsət tapdıqca öz etirazını müxtəlif yollarla bildirmişdir. Məsələn, 1890-cı ildə Təbrizdə başlayan Tənbəki hərəkatı və Zəncanda bu qiyama dəstək olan Molla Məhəmməd Hıdəcinin “Ərsalət-u doxaniyyə” kitabının yazılması və şahın əleyinə açıq-aydın etirazları buna bir faktdır. Hıdəci şahə qarğış edərək bir şeirində o zaman yaranan pis şəraiti belə izah edir:

Allah bu şahın bəxti dönüb təxti dolansın,
Müşgül bunun əhdində dodağı gülən olsun.

1904-ci ildə İranın müxtəlif şəhərləri kimi Zəncanda da aclıq və qıtlıqla bağlı etirazlar başlanıb, şəhərin “Əncüməni şəhr” adlı ilk mədəni təşkilatı yaranıb və bu təşkilatda bütün sosial siniflərin nümayəndəsi üzv olmuşdur. Xalq bu etirazdan sonra məşrutə tələb edərək, inqilabdan himayə etmək məqsədilə Şeyx Qulamrza Hidəcini Quma göndərir. 1906-cı ildə Darab Mirzə istiqlaliyyət amacı ilə Zəncanda qiyam edərək mərkəzi hökumətlə müharibələr aparıb, nəhayət məğlub olub, Rusiyaya qaçmışdır. 1907-ci ildə Məşrutə Müzəffərəddin şah tərəfindən qəbul olaraq, Zəncanlılar ana yasanın hazırlanmasını şahdan tələb etmişlər. Eyni ilin oktyabr ayında ilk Milli məclis yaradılmış və Zəncanda II mədəni təşkilat, yəni Şəhər əncüməni təsis olunaraq məclisə iki nəfər deputat seçilmişdir. Amma mübarizə prosesi Zəncanda digər şəhərlərə nisbətən müxtəlif amillərə görə gizli şəkildə davam edərək, yalnız qələbədən sonra açıq mübarizəyə çevrilmişdir. Bu əyalətdə inqilab axınının zəifliyini və əks - inqilabın güclü olmasını bu amillər ilə səbəbləndirmək olar:

1. Qacar dönəmi Zəncanın əyalət başçıları şahzadələrin, yaxud şahın yaxın adamlarından seçilmiş. Bu barədə Əminüssultan, Zəncan valisi seçilən Ehtişamüssəltənəyə belə deyir: “Xəmsədə ləqəbli ailələr çoxdur. Ondan başqa siz bir yerə gedirsiniz ki, Şahın qardaşları orda vali olmuşlar. Yəqin ki, saraya bağlı olan hakimlər məşrutə hərəkatının xeyrinə yox, bəlkə əleyhinə çalışıb və oyanışa səbəb olan hər bir təşəbbüsün qarşında dayanmışlar”.

2. Bu şəraitdə Cahanşah xan Əmirəfşar təkcə güclü ellərin rəhbərləri, məntəqə valilərinə idarəetmə imkanı vermirmiş. Bu xan, Xəmsə tarixinin ən nüfuzlu şəxsiyyəti olaraq onun təsir dairəsi Tehrandan Təbrizədək genişlənmiş və bu sahədə bütün valilər ona tabe olmuş. Xəmsəli Abbasəli Pərişan “Cahanşahnamə” adlı bir epik poemada Cahanşah xanın fəth və nailiyyətlərini nəzmə çəkmiş və Zəncanlı Həkim Hidəci də bu xanın vəsfində şeir söyləmişdir:

Ey türk sənin tellərinə Trım u Xalxal,
Qurban ola ol xalıva Təbriz u Mərağə.
Sərdar Müəyyid acığı gəlsə bu sözdən,
Parə elərəm bu vərəqi sallam ocağə.¹

Eynüddövlə Xəmsə və Ərdəbildə geniş sərvət və qüdrət sahibi olan Şahsevən eli ilə bağlı belə yazır: “Şahsevənlər bir yerə yığışsalar, kimsə onlara qarşı dayana bilməz. Yəqin ki, Xəmsəyə gəlsələr, Əfşar və Dəviran eli və Qəzvinə çatmadan İnənlü və başqa ellər onlara qoşular”. Bu tayfalar

¹ هیدجی نین تورکجه دیوانی. محمدزاده صدیق، تهران، پینار، 1388، ص 109

sarayla sıx əlaqələri və məntəqədə geniş nüfuzu olduğuna görə həmişə mərkəzin qüdrətilə yanaşı, öz mənfəətlərini qorumaq üçün islahata qarşı dayanmışlar. Məntəqədə xeyli feodal, şahzadə mövcudluğu, regionda daşınmaz əmlakın çoxluğu, müxtəlif sahələrdə işlərə müdaxilə etmələri və inkişafa qarşı olan mövqeləri, böyük şəhərlərlə müqayisədə ümumi mədəniyyət, kitab və qəzet oxumağın aşağı dərəcədə olması və qabaqcıl ölkələr ilə mədəni əlaqələrin olmaması zonada inqilab hərəkatının zəiflik səbəblərindən sayıla bilər. Bütün İran kimi Xəmsədə də Məşrutə-məşruə ixtilafının güclü olması, əyalətdə inqilab axınının zəifliyinə səbəb olmuşdu.

Inqilab qələbə çalandan sonra şah inqilabçıların arasında yaranan ikitirəlikdən sui-istifadə edib, əks-inqilabı öz çevrəsinə cəmləşdirib və istibdadın bərpa olunmasına çalışmışdır. Bir tərəfdən şahla inqilabçılar arasında gedən müharibələr, digər tərəfdən inqilab ordusunda davam edən məşrutə-məşruə ixtilafı, inqilabi hərəkatı zəifləşdirib, ölkəni inkişaf yolundan uzaqlaşdırıb xalq arasında narazılığı çoxaltmışdır. Və bu durumda istibdad və müstəmləkçiliyin əleyhinə müxtəlif etirazlar ortaya çıxmışdır. Məsələn, 1908-ci il Səttarxan demokratik hərəkatı bütün İranda inqilabın yenidən yüksəlişinə təkan vermiş və bu hərəkatın nəticəsində Tehran inqilabçıları tərəfindən fəth olunmuş, Məhəmmədli şah devrilmiş və Əhməd Mirzə Qacar yeni şah təyin edilmişdi. 1909-cu ildə Zəncanda şahın ziddinə kütləvi qiyam olmuş, lakin bu üsyan şahın əmri və ermənilərin yardımı ilə dağıdılmışdı.

1905-1911-ci illər inqilabının yatırılması nəticəsində Rusiya, İngiltərə və daxili irtica tərəfindən, bütün Azərbaycan şəhərləri, xüsusilə Zəncan əsarət altına alınmış və bu işğal Zəncanda müxtəlif çətinliklər, ərzaq qıtlığı və təhlükəsizliyə səbəb olmuşdur. Bu zaman İran Demokrat Partiyasının Təbriz təşkilatı ingilislər əleyhinə ciddi mübarizə aparmışdır. 1916-cı ildə zəncanlılar tərəfindən Tehrandə əks-inqilabçılara qarşı Mücazat komitəsi yaranmışdı. 1917-ci ildə Rusiyada baş verən inqilabın təsiri altında ADP-nin Azərbaycan komitəsinin fəaliyyəti xeyli canlanmışdı. Bu partiya Azərbaycana muxtariyyət almaq uğrunda mübarizəyə çağırırdı. 1920-ci ildə ADF Vüsuqüddövlə ilə İngiltərə arasında bağlanan müqavilə əleyhinə kəskin mübarizə başlamış və qiyam hərəkatı Zəncan, Marağa, Miyana, Əhər, Xoy və daha sonra Ərdəbilə də yayılmışdı. 1920-ci il mərkəzi hökumətin qoşunları Xiyabani qiyamını məhv etmək üçün Təbrizə yürüş etmiş, və bir qanlı döyüşdə Xiyabanini şəhid olmuşdur.

Qacar dövrünün son on ilində Əhməd şahın zəifliyi, məşrutəçilərin ixtilafları, hərtərəfli gerilik və inqilab tərəfindən xalqın tələbatının yerinə yetirilməməsi ölkədə gərgin bir şərait yaratmışdı. Bu 15 illik dövəmdə üç

milli məclis, üç şah və otuz nazirlər kabinetinin dəyişilməsinə səbəb olan inqilab, Qacar sülaləsinə son qoyub, ölkədə xarici qüvvələrin nüfuzunu çoxaldıb, Pəhləvi diktatorluğuna zəmin yaratmışdı. Rza şah məşrutədən əldə edilən azadlıqlar və Milli məclisin istiqlalını tam pozmuş, kapitalizmi gücləndirmiş və bazarı Qərb ölkələrinin əlinə keçirməyə çalışmışdı. 1926-cı hazırlanmış, ilk dəfə olaraq Zəncanda Doğum qeydiyyat idarəsi yaranıb, vətəndaşlara şəxsiyyət vəsiqəsi verilmiş və soyadın seçilməsi məcburi olmuşdu. 1928-ci ildə qızlar üçün ilk ibtidai məktəb təsis olunmuşdu.

1930-cu ildə Zəncanın ilk qəzeti olan “Pərvini Xəmsə” nəşrə başlayıb, altı il fəaliyyətdən sonra hökumət tərəfindən dayandırılmışdı. 1934-cü ildə Zəncanın ilk işıq zavodu şəhərin üç milyonçusunun təşəbbüsü ilə Ərk dərvasasında tikilib və eyni ildə Zəncanda bir sıra yeni məktəblər tikilmişdir. 1940-ci il Xəmsədə ilk statistika həyata keçirilmiş və bu statistikaya əsasən Zəncan əhalisi təxminən 35 min nəfər elan edilmişdi. Bir ildən sonra sentyabr ayında dəmir yolu Zəncana çatmışdı.

Pəhləvi hakimiyyətində İranın mədəniyyət və tarixi fars mədəniyyəti və tarixi kimi anladılmışdır. Güney Azərbaycana seçilən valilər mərkəzi dövlətin irəli sürdüyü planlara tam vəfadar və irqçiliyə bağlı olmalı imişlər. Rza şah 1930-cu ildə ana dilində təhsil almanı, yazıb-yaratmanı və uşaqlara türk ad seçməyi yasaq edib və türkcə olan bütün coğrafi adları dəyişmişdir. Pəhləvidən öncə Azərbaycan bütün sahələrdə, özəlliklə iqtisadi cəhətdən üstün vəziyyətdə idi. Elə bu səbəbdən İranın başqa əyalətləri ilə müqayisədə, Güneydə milli hiss güclü, mədəniyyət səviyyəli, iqtisad gəlmiş və siyasi düşüncə daha dərin olmuşdur. Lakin Pəhləvi hakimiyyəti ilə Güneyin iqtisadiyyatı zəifləmişdir. İranın ticari işləri, müxtəlif zavodları Tehran və İsfahanda cəmləşdirildi.

Birinci fəslin ikinci bölümü *«Azərbaycan Milli Hərəkatı dövrü və anadilli mədəniyyətin dirçəlişi (1942-1948)»* adlanır. II dünya müharibəsindən sonra müttəfiqlər İrana girir və Rza şahı hakimiyyətdən uzaqladırlar. Bu işğal altı ilə yaxın ölkənin sosial-siyasi və iqtisadi durumunu öz təsiri altında qoyub və bütün Güney kimi Zəncanda da çox çətinliklər yaratmışdır. 1939-cu il Zəncan və Qəzvin Rusiya təyyarələri ilə bombalanmış və əhali bu dəhşətli olaydan sonra evlərini tərk edərək ətraf kənd və dağlara qaçmışlar. Bir azdan sovet ordusu Zəncanı işğal edərək əyalətdə ciddi gərginlik, təhlükə və qıtlıq yaratmışdı. Bu zaman İranda “Tudə partiyası” yaranmış, Azərbaycan və Zəncanda geniş fəaliyyətə girmişdi. Tezliklə “Tudə partiyası” fəaliyyətini genişləndirmiş, çoxlu tərəfdarlar tapmışdı. 1945-ci ildə ADF Pişəverinin başçılığı ilə Azərbaycan milli qüvvələrini öz bayrağı altında birləşdirib, tarixi xalq hərəkatını yarada bilmişdir.

Zəncanın çox əhalisi bu hərəkətdə anti-fırqə, yaxud firqəçilərə qoşulub əyalətin müəyyən yerlərində bir-birilə döyüşmüş və qarşılıqlı savaşa girmişlər. Əlbəttə, qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman Məhəmmədlü, Cahanşahlu, Osanlu və Darai xanları Firqənin xeyrinə çalışmışlar. Zəncanda Firqənin hakimiyyəti bayrağı altında həyata keçirilən mühüm işləri ötürü şəkildə aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

1. Bir ildə bütün Güney şəhərləri kimi Xəmsə mahalında da dinclik, dirçəliş və düzən hakim olaraq, əyalətdə pozğunluq, qıtlıq, oğurluq, zorakarlıq, bahalıq və hüquqsuzluqdan heç bir əsər qalmamışdır.
2. İlk dəfə olaraq bütün Güneydə, o cümlədən Zəncanda, ana dilində dərsliklər yazılıb-yayılmış və bütün müəllimlər türkcə dərs deməyə başlamışlar.
3. Bir sıra cavanlar Zəncan və Güneyin başqa yerlərindən zabıtlıq öyrənmək üçün Bakı və Qafqaz universitetlərinə göndərilmişdir.
4. Güneyin başqa şəhərləri kimi Zəncanda da mədəniyyət evi və şairlər məclisi yaranmış, yazarlar bu təşkilata üzv olmuşlar.
5. ADF incəsənət xadimləri üçün uyğun şərait yaratmışdı. Şairlər, ədəbiyyatşünaslar, rəssamlar və bütün sənət əhalisi teatr, musiqi və başqa mədəni işlər sahəsində çalışmışlar.
6. Firqənin təşəbbüsü ilə bütün Güneydə və Zəncanda əkin torpaqları əkinçilər arasında bölünmüş və İran tarixində ilk dəfə olaraq əkinçilər torpaq sahibi olmuşdur.
7. Güneydə yayılan dərgilər 110 qəzetədək artmış və nəşrlər hərtərəfli genişləniib Zəncanda Məhəmmədsəid Vəziri müdiriyyəti ilə “Azər” həftəliyi buraxılmışdır.
8. Güneyin ilk radio stansiyası Təbrizdə qurularaq türkcə verilişlər yayılmış və bu verilişlər bütün Güney kimi Xəmsədə də mədəni mühitin inkişafına təsir göstərmişdir.
9. Səhiyyə sahəsinə qayğı göstərilmişdir. Zəif ailələrə mənəvi - maddi yardımlar verilib, İran tarixində ilk dəfə olaraq qadınlar seçkilərdə iştirak etmişlər.
10. Bütün Azərbaycan kimi Xəmsədə yolların təmir olması və yeni yolların çəkilməsini Firqənin başqa dəyərli işlərindən hesab etmək olar.

1946-cı il Əhməd Qəvam iş ustə gələndən, Pişəvəri Qəvam ilə danışmaq aparır. Bu danışmalar Firqə ilə mərkəzi dövlət arasında bir ünsiyyət müqaviləsi ilə nəticələnir. Bu müqaviləyə əsasən, Zəncan əyaləti Firqə hakimiyyətindən ayrılır. 1947-ci ildə Firqə qoşunu Zəncandan çıxmış və bu əyalət mərkəzi dövlətə təhvil verilmişdir. Bir azdan Mərkəzi dövlətin ordusu tam hərbi obyekt və silahları ilə Zəncanı işğal etmiş və bu işğalın nəticəsində neçə gün şəhər və ətraf kəndlərdə talan, intiqam, ölüm, işgəncə, həbs kimi çoxlu cinayətlər törənmişdir. Və Firqə başçılarına da hərbi məhkəmələrdə uzun müddət həbs və ya ölüm cəzası kəsilmişdir.

Xəmsənin fəthi bitəndən, dövlət qoşunu 1947-ci ilin noyabr ayında Təbrizə daxil olandan sonra bütün Azərbaycanın şəhər və kəndlərində

təqib, yaxalama, qırqın, sürgünlük, talan, edam başlanmışdır. Neçə gün ərzində Güney bir hərbi meydana çevrilmiş və bir gündə minlərcə günahsız insan dar ağacından asılmış və minlərcə fədai Quzey Azərbaycana qaçmışlar. Firqə süqut edəndən sonra Azərbaycan ümumi durumu pisləşmiş, dilimizə və elimizə münasibət daha da gərginləşmişdi. Bu yandırıcı faciəni inqilabçı şair Balas Azəroğlunun aşağıdakı şeirində görmək olar:

Bir həddinə bax zülmün!
Gör nə günə qaldı,
Bütün İrana məşrutə verən,
Sərdarın nəvəsi!
Bax, budur
İyirminci əsrin
Ən böyük faciəsi.¹

Dissertasiyanın birinci fəslinin III bölümü *«Həbslər, sürgünlər və təqiblər dövründə ədəbi-mədəni mühit (1949-1979)»* adlanır.

ADF məğlub olandan sonra ölkədə Rza şah siyasəti daha güclü davam edilib və hakimiyyətin münasibəti Güneyə görə ayrı-seçkilik, irqçilik və ədalətsizliklə səciyyələnmişdir. İrəli sürülən bu siyasət açıq irticaçı xarakterə malik idi və türkləri əritmək məqsədi daşıyırdı. Bu dövrə aid olan əsərlərdə təsvir olunan ölkə hüzn, kədər, dəlilik, qorxu və ölüm ilə dalğalanır. Və yazıçıların əsərlərində məğlubıyyət hissi bir qara çən kimi bütün sözlərə kölgə salır. Pəhləvi dövrünün saray tarixçiləri tərəfindən, Azərbaycanla bağlı yanlış məlumatlar yayılmış və indi də yayılmaqdadır. Eyni halda Kəsrəviçilik və onun Azərbaycan haqqında tezisləri daha da inkişaf etdirilmişdir. Lakin Güneydə qalanan alov şahın planlarını pozdu. Xeyli Güney yazıçı və şairləri öz əsərləri ilə bu odu qalasalar da, onun alışıdırıcısı “Fədai çiriklər” və “Xalq mücahidlər” təşkilatlarının silahlı qiyamından ibarət idi. Bu iki qrup 1965-ci ildə Təbrizdə yaradıldı. Bu təşkilatların yaradıcısı əksərən Təbriz və Zəncan gəncləri olmuşlar. Pəhləvi dövründə ilkin yeniliklər əyaləti adlanan Azərbaycan hərtərəfli geriliyə yönəlmişdir. Məsələn, 1817-ci ildə Təbrizdə çapxana təsis olunmuş və əyalətdə mətbuatın geniş yayılmasına və xalqın inkişafa yönəlməsinə zəmin yaratmışdı. Lakin 1905-ci ildə doxsan qəzetə sahib olan Təbriz şəhərində, Rza şah dövrü yalnız beş qəzet işıq üzü görür. Bu zaman Zəncanda yalnız “Pərvini-Xəmsə” adlı bir qəzet nəşr olunur. 1945-ci ildən Xəmsədə müxtəlif dərgi və qəzetlər buraxılsa da, onlarda yalnız şah siyasətini müdafiə etmək senzura dairəsi tərəfindən dəstəklənir. 1961-ci ilə “Cəmiy-

¹ Balas Azəroğlu. Payızın yarpaq töküümü, Bakı: Nurlan, 2009, s.56

yəti-Xəmsə” qəzeti bağlanandan sonra 17 il, yəni İslam inqilabına qədər bu əyalətdə heç bir qəzet və jurnaldan iz görünmür .

Dissertasiyanın I fəslinin son bölümü **“İslam inqilabı -1979-cu ildən-sonrakı dövrün ədəbi-kulturoloji özəllikləri”** adlanır.

Məlum olduğu kimi, inqilab ərəfəsində II Pəhləvinin yaratdığı dözülməz durum get-gedə partlayış nöqtəsinə yaxınlaşırdı. 1978-ci il Bəhmən ayının 18-də Təbriz əhalisi şovinist şahın əleyhinə kütləvi qiyama qalxır. Təbriz qiyamından sonra şahın qılıncı kəsərini itirir. Nəticədə rejim bir az azadlıq vermə məcburiyyətində qalır. 1979-cı ilin Bəhmənin 22-də şah əleyhinə əsən qasırğa Pəhləvi sülaləsini qüdrət səhnəsindən süpürür və İslam inqilabı uğur qazanır. Bu illər türkcə əsərlər geniş yayılır, müxtəlif siyasi-mədəni fəaliyyətlər çoxalır və çoxlu təşkilatlar yaranır.

Bu ab-havada Azərbaycan mətbuatı yenidən canlanır, çapı yasaq olmuş kitablar yayılır və bu mədəni axın islam inqilabına yaxınlaşaraq güclənir. 1978-ci ilə qədər yazıçılar farsca yazmağa məcbur qalmışlar. Lakin bu ağır sıxıntılar altında baş əyməyən və öz ana dilində yazıb-yaradan və gizləncə əsərlərini nəşrə verən yazıçılar da var idi. İnqilabın ərəfəsində ana dilli mətbuat fəaliyyətə başlayaraq “Ulduz”, “Yoldaş”, “İnqilab yolunda”, “Varlıq” və başqa nəşrlər də ortaya çıxır. İslam inqilabından bir il sonra “İnqilabi-Zəncan” adında Zəncanın inqilab dövrünə aid ilk nəşriyyəsi yayılır. 1981-ci ildə bu nəşr bağlanandan sonra yeddi il Zəncanda heç bir nəşriyyə buraxılmır. 1979-cu ildən sonra daxili ixtilaf-lar və İran-İraq savaşı başlanaraq ölkədə azadlıqlar məhdudlaşır, xalqlar hüququ unudulur və Azərbaycanda yayılan qəzetlər və kitabların sayı azalır. Bu illərdə Müsəlman Xalq Partiyası Azərbaycanda Ayətulla Şəriətmə-darinin dəstəyi ilə milli məsələni ortaya qoyur.

1980-ci ildə İraq ordusu İrana hücum edir. Bu basqın nəticəsində çoxlu günahsız insan şəhid ölür, yaralanır, xalqa çoxlu zərər dəyir və iki ölkə səfalətə sürüklənir. Bu durumda bir sıra yaradıcılar çox çətinliklərə məruz qalsalar da öz səylərilə ədəbiyyat öcağını isti saxlayırlar. Məsələn 1988-ci ildə “Pəyami Zəncan” həftəliyi və 1993-cü ildə “Ümidi Zəncan” həftəliyi buraxılır. Yüksək təsirli olan Ümidi Zəncan nəşri yeddi ildən sonra dayandırılır. 1997-ci il İranda “İslahat” dövrü başlayaraq mədəni və siyasi fəaliyyətlərə uyğun şərait yaranır və eləcə də nəşrlər çoxalır, türkcə yazıb yaratmaq meydanı genişlənir və təxminən iyirmi nəşr Zəncan əyalətində, onlarla qəzet və məcəllə Təbriz, Ərdəbil, Urmiyə və başqa Güney şəhərlərində meydana gəlir.

2001-2011-ci illərdə internet meydana gəlməklə elektron yayım çoxalır və yeniliklərə geniş imkanlar yaranır. İndi bu sahədə yazıçılar

modern nəsr örnəkləri yaratmaqdadırlar. 1996-ci ildən çağımıza qədər olan dövr Azərbaycan mətbuatına aid say və keyfiyyət baxımından bir dönüş nötesidir. Bu illər milli məsələ mətbuat səhifələrində günün mövzusunə çevrilir, bu istiqamətdə strateji hədəflərə doğru dəyərli addımlar atılır. 1999-cu ildə türk tələbələrin təşəbbüsü ilə bütün İran kimi Zəncanın müxtəlif universitetlərində ana dili ilə bağlı çoxlu tələbə nəşriyyələri buraxılır və bu nəşrlər bu özəlliklər ilə səciyyələnilir:

1. Bu nəşrlər milli məsələni açıq, aydın və cəsarətlə ortaya çıxarırlar;
2. Əsil türkcə olan sözlərdən istifadə edirlər, ana dilinə maraqları güclüdür;
3. Nəşriyyələrin 500-1000-ə qədər tirajları vardır;
4. Bu nəşrlərin təxminən 85 faizi məcəllə formasında və rəngli cildədir;
5. Nəşr adlarının çoxu əsil türkcədir;
6. Bəzi nəşrlər eyni adla müxtəlif yerlərdə çap olunub yayılır;
7. Ən çox nəşriyyə Tehrandə, Sonra Təbrizdə, Urmiyədə buraxılmış və Zəncan isə bu sırada beşinci yer tutmuşdur.

Qənaətimiz budur ki, İslam inqilabından sonra uyğun siyasi ab-hava yaranmış və bu dövəndə müxtəlif şəhərlərdə, özəlliklə universitetlərdə bir çox qəzet və jurnallar yayılır, ana dilində yazıb-yaratmaq keçmiş onillərə nəzərən daha da genişlənilir. Lakin bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, “Cənub şəraitində bədii yaradıcılığın spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu keyfiyyət hər şeydən əvvəl o mühitdə ictimai-siyasi və sosial-mədəni problemlər barədə... fikir demək imkanının məhdudluğu ilə şərtlənir”.¹

Dissertasiyanın II fəslı «**Klassik ədəbiyyat ənənələri və novatorluq**» adlanır. İki hissədən ibarət olan bu fəslin “**Farsdilli poeziya və ədəbi proses**” adlanan birinci bölməsində Zəncan ədəbi mühitində farsca yaranmış poeziya və onun müxtəlif axınları və özəllikləri, Hüseyn Münzəvinin təşəbbüsü ilə yaranan yeni qəzəl və şairin şeirlərində olan yeni istiqamətlər araşdırılmışdır.

Tədqiqatın bu bölümündə aşağıda qeyd olunan dörd şeir cərəyanına diqqət yetirilmişdir:

- 1) Forma və məzmun etibarilə klassik şeir ənənəsinə bağlı şeir cərəyanı. İranda Ədib Pişavəri, Ədib Nişaburi, Şuridə Şirazi, Zəncanda isə Əbulfəth Həkimiyən, Asim Zəncani, Kərim Zəfəri kimi şairlər bu cərəyana daxil idilər.

- 2) Fikir baxımından yeni, lakin forma etibarilə əski üslubda olan şeir. Bu şeir dil-üslub baxımından klassik, məzmunca yeni və zamanın tələbinə uyğun idi. Onun təmsilçilərindən İranda Ədibül-Məmalik, İrəc Mirzə,

¹ Sabir Nəbioğlu. Bu karvanın yolu Güneyədir, Bakı: Nurlan, 2007, s.407

Məliküşşüəra Bahar, Zəncanda da Məhəmməd Hidəci, Əmirxosrov Dara və Mirzə İbrahim Daranın adlarını çəkmək olar.

3) Tağı Rüşət məktəbi. Bu məktəbə aid olan şeirlər qəzet dilinə yaxınlaşmaqla fərqlənərək əsas işləri şeiri əski üslubdan uzaqlaşdırmaq və yeni üslub yaratmaq idi. Tağı Rüşət, Şəms Kəsməi, Cəfər Xamneyi, Əbülqasım Lahuti bu cərəyanın öncülləri sayılırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, Zəncan ədəbi mühitinə aid ilk yeni şeiri Xosrov Dara söyləmişdir.

4) Forma və məzmun etibarilə yeni şeir cərəyanı. Bu qrupa daxil olan şairlər əski şeirin əksinə olaraq, klassik şeirə bağlı deyildilər. Əşrəfəddin Hüseyni və Mirzadə Eşqi bu cərəyanın nümayəndələridir.

İkinci fəslin II bölməsində isə **“Türk şeir ənənələri və müasirlik”** problemi araşdırılmış, burada Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” və “Səhəndiyyə”sinin təsiri altında yazılan yeni Zəncan ədəbi ocağı öyrənilmiş və Zəncanda bu əsərlərin izində yaranan şeirlərin və Şəhriyar məktəbinin yolçuları olan yaradıcıların adları çəkilmiş, ədəbi mühit bu müstəvidə dəyərləndirilmişdir.

Qeyd edək ki, İranın fars dilli şeiri Məşrutədən bəri “Təbriz ədəbi məktəbi” və Nima Yuşic təsiri altında yaranan yeni şeir cərəyanı zamanın bəzi tələblərinə cavab verə bilsə də, farsdilli ədəbiyyat hələ də müxtəlif çatışmazlıq və müxtəlif axınlar ilə üz-üzədir. Əlbəttə, biz bu yeniliklərin təsirinin Zəncan ədəbi mühitinin ana dilli poeziyasında da şahidi ola bilərik. Lakin bu mühitdə yaranan şeir hər bir yeniliyə açıq olsa da, hələ də öz doğma mənəvi varlığından qidalanır.

Dissertasiyanın **«Şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri və çağdaş ədəbi proses»** adlı III fəslə çağdaş dövrdə bu mühitdə mövcud olan müxtəlif ədəbi axınlar, xalq ədəbiyyatı və xalq şeiri üslubunda yazılmış şeirlər, müasir poeziyada Şəhriyar ənənələri, sərbəst şeirin təşəkkülü və formalaşması, postmodernist şeirlər, bədii nəsr örnəkləri, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın aktual problemləri elmi-nəzəri təhlilin süzgəcindən keçirilmişdir. Bu fəsildə incəlonən mövzular altı bölmədə araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Birinci bölmə **«Xalq ədəbiyyatı və xalq şeiri üslubunda yazılmış şeirlər»** adlanır. Bu bölmədə Zəncan folkloruna aid yazılmış əsərlər təqdim edilərək, zonada bölgələr əsasında Zəncan ləhcəsinin dialekt və şivələri, həmçinin bayatılar, laylalar, atalar sözləri, yanıltmaclar və digər şifahi ədəbiyyat janrlarından nümunələr verilmişdir. Bu bölmədə Zəncan aşiq mühitinə məxsus olan dastanlar, bəzi aparıcı aşıqların yaradıcılığı araşdırılmış, Qafqaz, Türkiyə və digər ölkələrə nisbətən bu əyalətdə aşiq sayının çoxluğu qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda, Zəncan çağdaş şeirinin folklor və aşiq ədəbiyyatından bəhrələnməsi və bu zonada yaranan aşiq

şeirində müasir şeirlə yanaşı milli hissini güclü olması nümayiş etdirilmişdir.

Üçüncü fəslin II bölməsi «*Müasir poeziyada Şəhriyar ənənələri*» adlanır. Tədqiqatın bu hissəsi Şəhriyarın yaradıcılığına təhlili baxışla belə yanaşır: Şəhriyar başqa şairlər kimi şeir aləmində müxtəlif təcrübələr əldə etmişdir. Bu təcrübələr bir tərəfdən şairin cavanlıq, orta yaş və qocalıq çağlarına aid olsa da, başqa cəhətdən onun yaşadığı zaman, məkan, baş verən sosial-siyasi, ədəbi və tarixi olayların nəticəsidir. Şairin mənəvi həyatını üç hissəyə bölmək olar: 1) Gənclik çağı: məcazi eşqə vurulmaqla ehtiraslı və aşiqanə qəzəllər yazma dövrü; 2) Orta yaş çağı: yeni şeiri dərinlən düşünmə, onu mənimsəmə və ən çağdaş əsərləri bu tərzdə yaratma zamanı; 3) Şairin qocalıq çağı: irfani və ana dilli şeirlər yaratmaq zamanı. Şəhriyar yaradıcılığına aid təhlil belə nəticələnir ki, yaddaşlarda iz qoyan şair farsdilli əsərlərində yeni klassik şeirin qabaqcılı olaraq xüsusi dili və ədəbi baxışları ilə fars ədəbiyyatında “Məktəbi-Şəhriyar” adlı yeni bir məktəb və “Heydərbabaya salam” əsərlə ana dilli ədəbiyyatda isə yeni bir cərəyan yaratmaqda böyük uğurlar əldə etmişdir. Hər iki dildə şairin yeniliyinin özünəməxsusluqları lazımcına araşdırılmış və özündən sonrakı şairlərdə yaratdığı təsirlər də, xüsusilə, yeni farsdilli qəzəlin zirvəsində olan və Şəhriyarın davamçısı sayılan Zəncanlı Hüseyn Münzəvinin yaradıcılıq nümunələri və bu əyalətdə “Heydərbaba” və “Səhəndiyyə” əsərlərinə yazılan nəzirlər kifayət qədər təqdim olunmuşdur.

Üçüncü fəslinin III bölməsi «*Sərbəst şeirin təşəkkülü və formalaşması*» adlanır. Belli olduğu kimi, Məşrutə hərəkatından sonra İranın ədəbi-mədəni həyatında çoxlu yeniliklər yaranır. Bu təzə yaranışların bir qolu isə ədəbiyyat zəminində həyata keçərək yeni şeirin yaranması oldu. Burada yeni şeir prosesi İran ədəbiyyatında “Məşrutə şeiri” və ya “Təbriz ədəbi məktəbi” ilə doğulur, “Nimayi şeir” ilə səciyyələnir və “Sərbəst” və ya “Ağ şeir” ilə ənənəvi şeirdən tam uzaqlaşır. Bu bölmədə İran şeirində yenilik prosesi ardıcıl şəkildə araşdırılmış və Zəncan ədəbi mühitində yeniliyin ilk izləri Məhəmməd Hüdəcinin bəzi qəzəllərində, xüsusilə şairin canlı xalq danışq dilində yazdığı bu qəzəlinde aşkarlanmışdır:

Saqi! Gətir nədən? O meyi xoşqovardan
Mey? Hansı mey? Yoxdu o ki, fərqi nardən.
Gəldi nəmə? Bahar gedibdir nəmə? Qərar
Candır necə? Nəzar nədən? Hicri yaridən.¹

Zəncan poeziyasında yenilik Əmir Xosrov Dara ilə davam edir. İlk

¹ هيدجي نين تورکجه ديواني. محمدزاده صديق، تهران، پينار، 1388، ص 251

dəfə olaraq onun “Zaman” şeirində ölçü cəhətdən misra birliyinin pozulmasına rast gəlirik. Bu bölmədə yeni şeir axını mövzu və məzmunca araşdırılmış və Zəncan şairlərindən misal olaraq müxtəlif nümunələr qeyd edilmişdir.

Üçüncü fəslin IV bölməsi *«Postmodernist şeirlər»* adlanır. Postmodernizm Qərbdə, II dünya savaşından sonra, son onilliklərdə yaranmış, mövcud reallıqların alternativliyinə üstünlük verən ədəbi axındır. XX yüzildə İran ədəbiyyatı Türkiyə vasitəsi ilə Avropadan alınmış, yeni axınlara doğru yönəlmişdir. Elə bu zaman əski əsərlərlə yanaşı, modern və həmçinin postmodern şeirlər də ortaya çıxmışdır.

Eyni əsrin son onillərində Azərbaycan və həmçinin Zəncan poeziyası yeni meyl və tendensiyalarla çıxış etmişdir. Realist şeirlərlə yanaşı, modern və postmodern şeirlər meydana gəlmişdir. Modern şeirin canlanması və ilkin postmodernist nümunələrinin meydana çıxması prosesi ölkəmizdə folklor hissini güclənməsilə paralel şəkildə cərəyan etmişdir. Hər iki ədəbi cərəyanın eyni zamanda təzahürü ölkəmizin təcridi yaşamından irəli gəlir. Güneydə ana dilli ədəbiyyatımız bütün şovinist təpkilərə, inzibati hədələrə və cəzalara baxmayaraq, xalqın ehtiyacları ilə yaranaraq irəliləməkdədir. Formaca yeni, məzmunca milli olan şeirimiz əsrlərlə davam edən ənənə istiqamətini saxlayaraq forma ilə məzmun arasında süni sədd çəkmədən cəhdini davam etdirir. İndi yeni nəsil poeziyasının nümayəndələrinin əsas məqsədi qəlibləşmiş şeir təsəvvürlərini sındıraraq müasir şeirə yeni effekt verməkdir. Şairlərdən bəziləri bu sahədə şeirin formasına – söz, səs ifadəsinə, intonasiya–ritmik qatarına, bəziləri sadəcə fikir, şeir fəlsəfəsini dəyişməyə nail olunmasına çalışırlar. Çağımıza qədər yazılan yeni şeirlər ənənəvi şeirlə müqayisədə ikinci planda yerləşir. Müasir Zəncan şeiri müasir insanın, günün gerçəklərini, yaşanan olayları, xalqın istəklərini, nisgillərini və faktiki haqlarını canlandırır. Xalqın sirr dolu iç dünyası bu şeirlərin əsas predmetidir. Biz bu müddəanı Nəsim Cəfəri, Ramin Sultani, Heydər Bayat və Əlirza Bəzərganın və başqa Zəncan şairlərinin yeni şeirlərində görə bilərik.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin V bölməsi *«Bədii nəsr örnəkləri»* adlanır. Bilindiyi kimi, İranda yeni nəsr nümunələri XX əsrdə yaranmağa başlamışdır. Lakin ilk hekayə örnəyi XIX əsrin sonunda Mirzə Əbdürrəhim Talibov və Zeynəlabidin Marağayı vasitəsilə farsca yazılmışdır. Lakin anadilli yeni nəsr bir janr kimi 1921-də Abbas Pənəhi Makulunun “Pərişan” əsəri ilə başlamışdır. 1941-1945-ci illərdə hekayə müxtəlif motivlərilə Əli qulu Katibi, Qəhrəman Qəhrəmanzadə və Fəthi Xoşginabi

vasitəsilə meydana gəlmişdir. Bu əsərlərin məzmunu azadlıq, vətənpərvərlik və ana dilinə məhəbbət ruhu ilə yüklənmişdir.

Zəncan ədəbi mühitində bu əyalətin hakimi olan Fətəli şahın oğlu Abdulla Mirzəyə aid “Busati nişat” ilk nəsr əsəri hesab olunur. Eləcə də, ölkənin birinci romanı Zəncanlı Şeyx İbrahim Qızılbaş vasitəsi ilə farsca yazılan “Röyahayə sadıqanə” romanıdır. II Pəhləvi dövründə bu əyalətin ən məşhur və uğurlu roman yazarı da Tağı Fazilidir. Əlbəttə, onun farsca yazılan bir neçə romanı İranda dəfələrlə yayılsa da, türkcə yazılmış “Tər-lan” və “Alovdan tonqala” romanları indiyə qədər nəşr icazəsi ala bilməmişdir.

Qənaətimiz budur ki, nəsrimiz şeir ilə müqayisədə çox zəif olsa da, yeni elektron mediaların meydana gəlməsilə, bu sahədə gənc yazıçılar yetişməkdədir. Çağımızda Zəncan ədəbi mühitində Sina Zəncanlı, Əliməhəmməd Xələfi, Ruqiyyə Kəbiri, Abdulla Fərəci, Səməd Muradi və başqa gənc yazıçılar öz qısa hekayələri ilə nəsr aləminə daxil olublar. Bu hekayələr əksərən, ictimai və milli hiss ilə səciyyələnir. Bu əsərlərin çoxu “Ümidi Zəncan” və “Bayram” jurnalında yayılmış və yayılmaqdadır.

1979-cu ildən sonra ölkəmizdə yeni nəsil nəsrə maraq göstərərək, bu janrı şeirlə yanaşı ikinci planda davam etdirir. Son onillərdə uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı köhnə üslubda nağıl yazanlarımız da meydana gəlirlər. İslahat dövründən (1997-2005) bəri qadınlar üçün sosial-siyasi sahələrdə yaxşı şərait yaranması ilə bağlı Zəncan ədəbi mühitində bu illər ərzində yazıb-yaradan xeyli qadınla rastlaşırıq. Bu dövr nəsr sahəsində çalışan ən aktiv qadınlardan – Telnaz Neməti və Nazxən Sübhinin adını çəkmək olar. Bu iki qadın Zəncan ədəbi mühitində uşaq ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən hesab olunurlar.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin sonuncu bölməsi ***“Tənqid və ədəbiyyatşünaslığın aktual problemləri”*** adlanır.

Güneydə ədəbi tənqid dünya səviyyəsinə nisbətən çox geridə qalmışdır. Bu geriliyin müxtəlif amillərindən biri İranda ana dilimizə qarşı basqı və sürgün mahiyyətidir. Elə buna görə də Azərbaycan ədəbiyyatını və özəlliklə Zəncan nəsrini araşdıran zaman Pəhləvi rejiminin irqçilik siyasəti unudulmamalıdır. Əlbəttə, nəsr 1979-cu ildən bu yana şəraitə uyğun olaraq dirçəlməyə başlamışdır. Lakin bu şəraitdə Güneydə xalqımız öz dilində təhsil almadan, dilimiz rəsmi yazı dilinə çevrilmədən zəifləmə prosesi davam edəcəkdir. Bu durumda vahid ədəbi dilə, vahid yazı qaydalarına nail olmaq və yazılarımızı gücləndirmək üçün bizə ədəbi tənqid olduqca vacibdir. Bu bölmədə Güney və Zəncan ədəbiyyatında ədəbi tənqidi yazılar araşdırılmış, bu sahədə yaranan əsərlərdən nümunələr təqdim edilmiş, ədəbiyy-

yatşünaslığın və ədəbi tənqidin zəiflik səbəbləri izah edilmiş və nəhayət, bu əyalətdə ədəbi tənqidin özəllikləri səciyyələndirilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri yekunu kimi səciyyələnen «**Nəticə**» bölümündə ayrı-ayrı fəsillərdə irəli sürülən fikir, qənaət və mülahizələr ümumiləşdirilmiş, habelə tədqiqatın gələcək perspektivləri müəyyənləşdirilmiş və Zəncan ədəbi mühitinin indiyədək öyrənilməmiş, sistemli tədqiqatdan kənarda qalmış müəyyən məqamlarına diqqət yetirilmişdir.

Aparılan tədqiqat işi üzrə əldə edilən əsas nəticələri aşağıdakı kimi xülasə etmək olar:

Zəncan ədəbi mühiti Azərbaycanın ayrılmaz bir qolu kimi bu ədəbiyyatın inkişaf prosesində formalaşaraq olduqca zəngin mənəvi irsə sahib olmuşdur. Lakin bu əyalətdə dərin köklü və çox çeşidli bir ədəbi mühit olsa da, indiyədək müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu məntəqənin keçən yuzilliklərə kök salan tarix və mədəniyyəti daha əhəmiyyətli, İran ədəbiyyatı və tarixində çox təsiredicidir. Çünki dərin kökü olmadan bu ədəbiyyat və mədəniyyətin formalaşması və günümüzə gəlib çıxması mümkün deyildir. Bu tədqiqat işində XX əsr Zəncan ədəbi mühitində yazıb-yaradanlardan nümunə gətirilən ədəbi nümunələr kifayət qədər araşdırılmışdır.

XX əsr Pəhləvi hakimiyyətinin başlanması ilə Güney Azərbaycanın başqa yerləri kimi bu əyalətin yaradıcıları da bir çox elmi-ədəbi əsərlərini farsca yazmışlar və türkcə yazılan əsərlər də şovinist şəraitdə yayılmağa imkan tapmamışlar. Elə bu səbəbdən məntəqənin ədəbi və tarixi məsələləri yazıya gəlmədən bu mənəvi irsin çoxu məhv olmağa məruz qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yaddaşlarda məhv olmağa yönələn əyalətin ədəbi olayları ilk dəfədir ki, bu dissertasiya vasitəsilə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu araşdırma məntəqənin tarixən qaranlıqda qalan bir qismini işıqlandırma istiqamətində bir yeniliyə malikdir. Bu dissertasiya ilk dəfə olaraq bütün müddəaları çətinliklə də olsa, müxtəlif tarixi və ədəbi mənbələr vasitəsilə sənədləşdirmiş və əyalətin ədəbi-mədəni sahələrini tədqiq edənlər üçün yeni bir çıxış açmışdır.

Bir əsr ana dili yasaq olan ölkədə, Zəncan ədəbi mühitində dirəniş və dirçəliş ədəbiyyatının “İşıq” ədəbi əncüməni və “Ümidi Zəncan” həftəliyinin fəaliyyəti nəticəsində canlanması və işıqlanması yeniliyin başqa bir yönüdür. Zəncan şifahi ədəbiyyatını araşdırma nəticəsində əyalətdə olan folklorun saf və təmiz olması, aşiq ədəbiyyatının özəl xüsusiyyətləri və Zəncan aşıqlarının yaradıcı rolları oxucuya çatdırılır və tədqiqat işindən alınan məlumat zəngin aşiq sənətinin mövcudluğunu üzə çıxarır. Zəncan aşiq mühitinin zənginliyi bir tərəfdən qədim, geniş və çeşidli olması, digər

tərəfdən isə günümüzdə olan yazılı ədəbiyyata dərin təsirilə izah olunur. Araşdırmada nəsrin və ədəbiyyatşünaslığın Azərbaycanda və xüsusilə Zəncanda çatışmayan cəhətləri təhlil olunmuş və bu məsələ ilə bağlı tarixi amillər də irəli sürülmüşdür. Ədəbi mühitə bu yöndən yanaşma tariximizin bir çox qaranlıq məqamlarına aydın şəkildə işıq salır.

Zəncan ədəbi mühitindən çıxmış, yüksək səviyyəli şəxsiyyətlərdən və onların tanınmış əsərlərindən müəyyən məqamlarda bəhs edərək misal gətirmək dissertasiya çərçivəsində mümkün deyil. Araşdırma gələcəkdə bu ədəbi mühitdə Şəhabəddin Suhrəverdi, Ömər Suhrəverdi kimi öncül, Arif, Sədr Cahan kimi böyük siyasətçi və ilk kağız pulun yaradıcısı, Əli ibn Harun Zəncani kimi filosof, Həkim Hidəci, Ənquranlı Mövlana Hümmei, Əmirxosrov Dara, Hökümə Bülluri və Hüseyn Münzəvi kimi yaşayıb-yaradanların həyatının və yeniliklərinin tədqiqi və təhlilinə zəmin yarada bilər.

Zəncan ədəbi mühiti çağdaş İran qəzəlinin atası sayılan Hüseyn Münzəvinin yenilikləri, əyalətin müxtəlif bölgələrində olan ləhcələrin müxtəlifliyi, çağdaş ədəbiyyatda olan oyanış, qayıdış və dirəniş hissinin güclü olması, özgələşdirmə siyasəti nəticəsində kütlələr arası farslaşdırma prosesinin güclü olması, internet saytlarında gənc nəslin aktivləşməsi və ana dilinə meyilli olması, aşiq ədəbiyyatının orijinallığı və qədimliyi, yazı şeirində axıcılıq, aydınlıq və ləhcə özəlliyinin üstünlüyü, Şəhriyar, Sahir və Səhər xanım kimi şairlərin türkcə Zəncan qəzəlinə təsiri və eləcə də Həkim Hidəci və Hüseyn Münzəvinin qəzəl janrına təsiri və İranın türk-fars ədəbiyyatının qovuşma nöqtəsi olması səbəbilə farscadan olduqca təsirlənməsi, mərsiyə şeirinin güclü və yeni yönlü olması, bölgələrə aid olan dialektin çeşidliliyi və nəhayət, nəsr və ədəbi tənqidin ibtidai səviyyədə olması ilə səciyyələnir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı tədqiqatlarında əksini tapmışdır:

1. Əhməd Sadiqi şeirində satira üslubunun araşdırması. “Qorxuram yağmıya yağış” adlı kitabın müqəddiməsi, Zəncan: 2011, s. 1-22

2. Şəhriyar ənənələri və Zəncan ədəbi mühiti. BDU, “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı: 2012, № 3 (83), s.117-121

3. Hidəcinin türkcə divanına bir baxış. BDU, “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, Bakı: 2012, № 4(84), s. 157-162

4. Qacar ailəsindən iki şair. “Filologiya məsələləri”, AMEA-nın Əli-yazmalar İnstitutunun nəşri, Bakı: 2013, № 2, s. 397-403

5. Huşəng Cəfərinin poeziyası. ARTN, “Azərbaycan dil və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı, Bakı, 2013, № 3, s. 53-57
6. Tağı Fazilinin yaradıcılıq yolu. ADU, “Elmi xəbərlər”, Bakı: 2013, № 3, s. 280-285
7. Darai ailəsinin mənəvi mirasına bir baxış. “Risalə” toplusu, AMEA, Nizami adına milli ədəbiyyat muzeyinin nəşri, Bakı: 2013, № 9, s. 68-76
8. Религиозное сатирическое стихотворение в литературной среде Занджана (XX век) // Вектор науки, Москва, 2013, № 3(14), с. 180-182
9. Zəncan ləhcəsinin özəllikləri. Gənc tədqiqatçıların I beynəlxalq elmi konfransının “Materialları”, Bakı: 2013, s. 417-418
10. Hidəcinin türkcə divanında ifadə özəllikləri. Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri konfransının materialları, Bakı: 2013, s. 317-321
11. Hidəci əsərlərində mənəvi anlayış. AMEA “Azərbaycan Şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları” beynəlxalq elmi konfransın “Materialları”, Bakı: 2013, s. 200-201
12. Müasir Zəncan ədəbi mühitində şeirin cərəyanları. Gənc tədqiqatçıların II beynəlxalq elmi konfransının “Materialları”, Bakı: 2014, s. 238-239
13. Zəncan ədəbi mühitində yeni şeirin məzmun özəllikləri. BDU, İlyas Əfəndiyevin anadan olmasının 100 illik yubleyinə həsr olunmuş elmi konfransın “Materialları”, Bakı: 2014, s. 196-205
14. Zəncan ədəbi mühitinin yetirməsi olan satirik şair Əhməd Sadiqinin poetik dünyası. “BDU-nun xəbərləri”, Bakı: 2014, № 2, s.32-39
15. Tağı Fazilinin “Tərən” romanına bir baxış. Müasir ədəbiyyat məsələləri, III kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2014, s. 188-208

ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА ЗАНДЖАНА (XX ВЕК)

Резюме

Диссертационная работа названа «Литературной среды Занджана двадцатого века» состоит из "Введения", трех глав, «Заключение» и «использованной литературы». Актуальность данного вопроса, целей и задач исследования, научная новизна исследования, объект исследования, изучения истории вопроса, теоретической и методологической основы исследования, практическое значение исследования, апробации и структура диссертации дали во введении

Первая глава диссертации называется «Социально-политические и литературные-исторические факторы». Социально-политическая ситуация в Южном Азербайджане в период после победы конституционного движения, перед началом Второй мировой войны (1907-1941); период национального движения Азербайджана и возрождения отечественной культуры (1942-1948); Литературно - культурная среда во время арестов, изгнания и преследования (1949-1979); литературные - культурные особенности в период после исламской революции и так далее были изучены в этой главе.

Вторая глава диссертации называется «Традиции и инноваций классической литературы». Здесь исследуются вопросы персидским языка поэзии и литературного процесса, и турецкой традиции поэзии и современность.

Третья глава диссертации называется «Фольклорные традиции и современный литературный процесс». Здесь исследуются такие вопросы, как "Стихотворения, написанные в стиле народной литературы и народной поэзии"; "Традиции Шахрияра в современной поэзии"; "Возникновение и формирование свободного стихотворения"; "Постмодернистский стихи"; "Образцы художественной литературы прозы"; "Актуальные проблемы критики и литературы".

В «Заключении» диссертации были обобщения основные мысли доступна, и в конце получили список литературы.

**THE TWENTIETH-CENTURIED LITERARY
ENVIRONMENT OF ZANJAN**

Summary

The dissertational work named by “The twentieth-centuried literary environment of Zanjan” consists of an “Introduction”, three chapters, "Conclusion" and "Used literature". In the introduction it have given the actuality of the subject, goals and objectives of the research, the scientific innovation of the research, the object of the research, the explore history of the subject, the theoretical and methodological basis of the research, the practical importance of the research, approbation and the structure of the dissertation.

The first chapter of the thesis is called “The socio-political and literary -cultural factors”. The socio-political situation in South Azerbaijan during the period after the victory of the Constitutional Movement, before the beginning of the Second World War (1907-1941); the period of the Azerbaijan National Movement and the revival of the native culture (1942-1948); The literary - cultural environment during the arrests, exile and persecution (1949-1979); the literary - cultural features in the period of the post-Islamic Revolution and so on have been explored in this chapter.

The second chapter of the thesis is called “The traditions of classical literature and innovation”. Here are investigated the issues of the “persian-language poetry and literary process, and the “turkish poetry tradition and modernity”.

The third chapter of the thesis is called “The folklore traditions and the modern literary process”. Here are investigated the the issues such as "Poems written in the style of folk literature and folk poetry"; "Shahriyar traditions in the modern poetry"; "The emergence and the formation of the free poem"; "Postmodern poems"; "Samples of fiction prose"; “The urgent problems of the criticism and the literature”.

In the "Conclusion" of the dissertation were summarizing the main access thoughts, and at the end were given the list of literature.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

БОЮКАГА АБДУЛГУСЕЙН оглу МОЛЛАЙИ

ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА ЗЕНДЖАНА (XX век)

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ – 2016